

Олена Савченко

savchenko.elena.v@gmail.com

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна

СТРУКТУРА СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ, ЩО ВІДОБРАЖАЄ УЯВЛЕННЯ СУБ'ЄКТА ПРО ВЛАСНУ РЕФЛЕКСИВНУ АКТИВНІСТЬ

Received March 17, 2015; Revised March, 26, 2015; Accepted April, 15, 2015

Анотація. У статті проаналізовано проблему дослідження різних форм рефлексивної активності суб'єктів юнацького віку, поставлено завдання: модифікувати процедуру спеціального семантичного диференціала, визначити характер організації семантичного простору, який є операціональним аналогом категоріальної структури свідомості суб'єкта цієї змістовної області. Рівень складності такої категоріальної структури розглянуто як показник розвитку здатності суб'єкта описувати та оцінювати власні форми внутрішньої активності під час розв'язання проблемних питань. Виокремлено три рівні рефлексивної активності: 1) когнітивний рівень, на якому суб'єкт застосовує лише окремі рефлексивні акти; 2) метакогнітивний рівень, на якому застосовують дії планування, моделювання, оцінювання, моніторингу тощо, спрямовані на регулювання інтелектуальної активності; 3) особистісний рівень, представлений спеціальним образом організованою внутрішньою діяльністю суб'єкта. Розроблена процедура спеціального семантичного диференціала уможливила визначення семи узагальнених категорій-факторів, які утворюють семантичний простір суб'єкта: «активна робота над собою», «готовність до розв'язування проблеми», «регуляція власної активності», «моніторинг діяльності», «регламентованість дій», «активне використання знань та досвіду», «позитивне налаштування на пошук рішення». Наявність достатньо розвиненої системи оцінок цієї змістовної області свідомості свідчить про сформованість категоріальної структури, функціонування якої забезпечує можливість суб'єкта своєчасно визначити ті аспекти процесу пошуку рішення, які призводять до помилкових дій, здійснювати поточний моніторинг рефлексивної активності, регулярно проводити оцінювання проміжних й остаточних результатів, вводити заходи щодо їх корекції, оцінювати наявні ресурси.

Ключові слова: *рефлексивна активність, семантичний простір, категоріальна структура, метод семантичного диференціала, метакогнітивні процеси.*

Savchenko, Olena. The Semantic Space Structure of the Subject's Conception of His Own Mental Activity

Abstract. The article highlights the study of various forms of the subject's reflexive activity. The offers a modified version of Semantic Differential, while determining the nature of the organization of the semantic space, which is an operational analog of the categorical structure of the subject's consciousness of this content area. The level of the categorical structure's difficulty is considered as an indicator of the subject's ability to describe and evaluate his own forms of the internal activity, that are unfolding in the process of solving problems. The author identifies three levels of the reflexive activity: 1) cognitive level, where the subject uses only some reflexive acts; 2) metacognitive level, where the subject uses the planning, modeling, evaluation, monitoring and etc., aimed to the regulation of intellectual activity; 3) personal level, represented by a specially organized internal work of the subject. Through the use of the procedure of the special semantic differential, the author identified seven generalized features – factors that form the categorical structure of the subject: “active work over yourself”, “willingness to solve the problem”, “subject's regulation of his own activity”, “monitoring his own work”, “order of the actions”,

“active use of knowledge and experience”, “positive attitude to find a solution”. The presence of a well-developed system of the evaluations of this content area of subject’s consciousness indicates a high level of formation of the categorical structure, the functioning of which enables the subject to achieve efficiency in solving important tasks. Among them are timely identification of those aspects of the search decisions’ problems that lead to wrong actions, the formation of the ongoing monitoring of reflexive activity, the conduction of regular assessment of intermediate and final results by criteria efficiency, the correction of activity, the evaluation of the available resources and etc.

Keywords: *reflexive activity, semantic space, categorical structure, method of semantic differential, metacognitive processes.*

Савченко Елена. Структура семантического пространства, которая отражает представления субъекта о собственной рефлексивной активности

Аннотация. Анализируется проблема исследования различных форм рефлексивной активности субъектов юношеского возраста, ставятся задачи: модифицировать процедуру частного семантического дифференциала, определить характер организации семантического пространства, операционального аналога категориальной структуры сознания данной содержательной области. Уровень сложности категориальной структуры рассматривается как показатель развития способности субъекта описывать и оценивать собственные формы внутренней активности в процессе решения проблемных вопросов. Выделяются три уровня рефлексивной активности: 1) когнитивный уровень, на котором субъект использует лишь отдельные рефлексивные акты; 2) метакогнитивный уровень, на котором применяются действия планирования, моделирования, оценки, мониторинга и др., направленные на регулирование интеллектуальной активности; 3) личностный уровень, представленный специальным образом организованной внутренней деятельностью субъекта. Разработанная процедура частного семантического дифференциала позволила выделить семь обобщенных категорий-факторов, которые образуют категориальную структуру субъекта: «активная работа над собой», «готовность к решению проблемы», «регуляция собственной активности», «мониторинг деятельности», «регламент действий», «активное использование знаний и опыта», «положительный настрой на поиск решения». Наличие достаточно развитой системы оценок данной содержательной области сознания свидетельствует о сформированности категориальной структуры, функционирование которой обеспечивает возможность субъекта своевременно определять те аспекты поиска решения, которые приводят к ошибочным действиям, осуществлять текущий мониторинг рефлексивной активности, регулярно проводить оценивание промежуточных и окончательных результатов, вводить меры по их коррекции, оценивать имеющиеся ресурсы.

Ключевые слова: *рефлексивная активность, семантическое пространство, категориальная структура, метод семантического дифференциала, метакогнитивные процессы.*

Вступ

Дослідження рефлексивної активності суб’єкта стикається з проблемою низького рівня диференціації понять, що використовують досліджувані для опису різноманітних форм власної внутрішньої активності, із низьким рівнем сформованості здібностей осіб юнацького віку до самоспостереження, самоусвідомлення та самоопису подій свого внутрішнього світу. Мета нашого дослідження – визначення характеру організації семантичного простору, що формується та використовується суб’єктом для відображення й оцінки власних форм рефлексивної активності. Під рефлексивною активністю

розуміємо сукупність різних за формою й рівнем складності процесів аналізу власних дій: від співвіднесення форм власної активності з умовами та вимогами завдання (когнітивний рівень) до формування та уточнення нових «образів Я» суб'єкта (особистісний рівень). Рівень складності рефлексивних форм активності перебуває в залежності не лише від сформованості індивідуальних умінь застосовувати рефлексію в процесі розв'язання поставлених перед суб'єктом завдань, а й від типу того рефлексивного завдання, яке самотійно він ставить перед собою. У цьому дослідженні виокремлюємо три рівні організації рефлексивної активності суб'єкта:

- Когнітивний: суб'єкт застосовує окремі рефлексивні акти (аналізу, усвідомлення, співвіднесення, оцінки результату та ін.) з метою регуляції власної розумової активності під час розв'язання типових завдань;

- Метакогнітивний: представлений діями, спрямованими на моделювання проблемної ситуації, антиципацію очікуваних результатів, оцінювання власних дій і намірів, моніторинг поточної активності, планування стратегій та тактик, емоційний контроль і довільне управління власними формами активності в ході розв'язання проблемних питань,

- Особистісний: представлений спеціальним способом організованою внутрішньою діяльністю суб'єкта, спрямованою на розв'язання рефлексивних завдань самодетермінації, самопізнання, самовизначення, самопректування та самореалізації суб'єкта під час пошуку рішень у проблемно-конфліктних ситуаціях.

Методи дослідження

Семантичний простір розглядатимемо як «операціональний аналог категоріальної структури індивідуальної свідомості» (Petrenko 1988:75–76), що відображає певну змістовну область знань та уявлень суб'єкта. Згідно з підходом В. Ф. Петренка, семантичний простір є сукупністю організованих узагальнених ознак, що описують і диференціюють об'єкти (значення) обраної області.

Отже, визначена структура семантичного простору відображає характер сформованості певної категоріальної структури індивідуальної свідомості. Саме на підставі цієї структури суб'єкт здійснює узагальнення первинної інформації (вихідної мови опису) за рахунок застосування певних правил поєднання окремих ознак-дескрипторів у категорії-фактори, що дає йому змогу «виносити судження про їхню подібність та відмінність» (Petrenko 1988: 45). Рівень активності суб'єкта у світопізнанні й в усвідомленні власного набутого досвіду – важливі фактори, що визначають рівень сформованості певної категоріальної структури, яка, зі свого боку, вважається важливим чинником організації суб'єктивної системи знань (рівня її зв'язності, структурованості, диференційованості, узагальненості та тощо).

Побудова подібних моделей – одне із завдань експериментальної психосемантики, оскільки це дає змогу досліднику сформувати уявлення про характер організації індивідуальної свідомості суб'єкта. Основні

методологічні підходи та алгоритми побудови семантичних просторів наведено в роботах О. Ю. Артем'євої, С. В. Засекіна та Л. В. Засекіної, В. Ф. Петренка, О. Г. Шмельова та ін.

Ми розв'язуємо два основні завдання, а саме: 1) розробити процедуру дослідження структури семантичного простору понять, пов'язаних з описом та оцінкою рефлексивної активності суб'єкта; 2) визначити узагальненні ознаки, що утворюють основні осі семантичного простору цієї змістовної області.

Процедура дослідження

Провідною емпіричною процедурою збирання первинних даних обрано метод семантичного диференціала. Він належить до групи методик експериментальної семантики, що поєднують метод контрольованих асоціацій і процедуру шкалування. Метод запропоновано в 1952 р. групою американських психологів, на чолі з Ч. Озгудом. У нашому дослідженні застосовано процедуру спеціального семантичного диференціала, що дає змогу виокремити узагальнюючі фактори оцінки понять обраної змістовної області. Наші попередні праці (Savchenko 2012) підтвердили припущення В. Ф. Петренка, що в спеціальних семантичних диференціалах часто відбуваються «склейки» основних базових факторів, таких як «сила», «активність», «оцінка» й ін. Саме логіка цілісного образу, а не конотативні якості об'єктів, на думку В. Ф. Петренка, обумовлює характер поєднання ознак в один фактор (Petrenko 1988). А отже, результати спеціальних семантичних диференціалів більше, ніж дані загальних процедур, залежать від характеру досліджуваних об'єктів і від особливостей інтерпретації.

Об'єктами оцінювання в нашому варіанті семантичного диференціала використано такі аспекти особистості: «я, який розв'язує типові завдання», «я, який розв'язує завдання на кмітливість», «я, який розв'язує конфліктну ситуацію», «мій ідеал», «мої максимальні можливості на цей час», «стан, необхідний для успішного навчання».

За результатами дискурсивного аналізу розмірковувань студентів під час розв'язання типових завдань, завдань на кмітливість і проблемно-конфліктних ситуацій визначено прикметники, дієслова та дієприкметники, що використовували досліджувані для опису власної внутрішньої активності. До кожного з обраних слів було підібрано поняття-антонім, що дало змогу сформулювати 45 шкал для оцінки себе як суб'єкта рефлексивної активності та своїх рефлексивних умінь і здібностей. Використано семибальну шкалу оцінки.

У якості процедури математичної обробки обрано факторний аналіз первинних даних, оскільки його мета – концентрація вихідної інформації, вираження великої за обсягом кількості ознак через обмежену кількість характеристик (Klymchuk 2006). Така процедура дала змогу отримати більш узагальнені, більш змістовні характеристики, придатні для опису та оцінки різних форм рефлексивної активності суб'єкта.

Обговорення результатів

В нашому дослідженні брало участь 90 студентів першого, другого та

четвертого курсів ХДУ. Аналіз даних уможливив виокремлення семи значущих за критерієм Хамфрі факторів, які пояснюють 61,4 % сумарної дисперсії.

До загальної структури увійшли такі фактори: 1) «активна робота над собою» (17,9 % загальної дисперсії); 2) «готовність до розв'язування проблеми» (9,8 %); 3) «регуляція власної активності» (9 %); 4) «моніторинг діяльності» (7,2 %); 5) «регламентованість дій» (7 %); 6) «активне використання знань та досвіду» (5,3 %); 7) «позитивне налаштування на пошук рішення» (5 %).

У таблиці 1 наведено склад першого фактора.

Таблиця 1

Склад фактора «Активна робота над собою»

№	Основні складники фактора	Полюс ознаки, що увійшов до складу фактора	Факторне навантаження
1	Активність	Бадьорий (нудьгуючий)	0,75
		Активний (пасивний)	0,61
		Енергійний (подавлений)	0,54
2	Орієнтація на себе	Самостійний (безпомічний)	0,83
		Усвідомлюю власні дії (не усвідомлюю власні дії)	0,65
		Орієнтуюсь на власні результати (орієнтуюсь на результати інших)	0,6
3	Впевненість	Оптимістично налаштований (засмучений)	0,82
		Впевнений в собі (невпевнений)	0,72
4	Продуктивність роботи	Високо результативний (низько результативний)	0,83
		Успішний (неуспішний)	0,83
		Уважний до деталей (неуважний)	0,6
		Маю відпрацьовані засоби дії (недотепний)	0,57

Як бачимо, фактор поєднує чотири аспекти, за якими досліджувані можуть оцінювати власну рефлексивну активність, а саме: рівень власної активності, упевненість в отриманні позитивного результату, використання внутрішніх орієнтирів під час виконання справ та ступінь продуктивності роботи. Отже, високі значення за цим фактором отримують ті досліджувані, котрі оцінюють себе як високоактивного суб'єкта, який прагне демонструвати високі результати за рахунок впевненості у власних силах, позитивного налаштування на роботу та наявності сформованих умінь, відпрацьованих навичок. Такі суб'єкти найчастіше орієнтуються на наявні ресурси й отримані результати, активні в усвідомленні власних намірів і дій, проявляють

незалежність та самостійність у думках і діях. Досліджувані з низькими значеннями за цим фактором виявляють схильність до пасивності, що призводить до низьких результатів унаслідок неуважності та розгубленості, вони більше орієнтуються на зовнішні критерії в оцінках, часто проявляють безпомічність перед обставинами, що виникають, низько оцінюють свої шанси на успіх, оскільки слабо усвідомлюють власні дії й не володіють необхідними прийомами та навичками.

У табл. 2 систематизовано ознаки, що увійшли до складу другого фактора. Цей фактор поєднує такий аспект активності, як відчуття готовності діяти з високим рівнем зосередженості на проблемі внаслідок мобілізації регулятивного потенціалу. Отже, ми припускаємо, що сформованість у досліджуваних активної позиції стосовно проблеми, яка виявляється в готовності діяти за певним планом і докладати необхідних вольових зусиль для знаходження рішення, є результатом сконцентрованості уваги суб'єкта на проблемі, відчуття свого контролю над перебігом ситуації. Високі значення за цим фактором отримують ті досліджувані, яким удається швидко зосередити увагу на проблемі та відчувати контроль над власною діяльністю, що призводить до формування готовності діяти в обраному напрямі. Низькі значення отримують ті особи, яким не вдається сфокусувати увагу на завданні та актуалізувати контроль над власними діями, що призводить до відчуття розгубленості, до хаотичних спроб розв'язання завдання без докладання необхідних вольових зусиль.

Таблиця 2

Склад фактора «Готовність до розв'язування проблеми»

№	Основні складники фактора	Поліус ознаки, що увійшов до складу фактора	Факторне навантаження
1	Зосередженість на проблемі	Бачу проблему (ігнорую складності)	0,7
		Помічаю власні помилки (не помічаю помилок)	0,64
		Контролюю перебіг думок (не контролюю власні думки)	0,6
		Сконцентрований (часто відволікаюсь)	0,58
		Уважний до умов задачі (неуважний)	0,53
2	Готовність діяти	Готовий до дій (розгублений)	0,68
		Організовано діючий (хаотично реагуючий)	0,59
		Докладаю зусилля для вирішення проблеми (не переймаюсь)	0,57

У табл. 3 зібрано ознаки, оцінки за якими сформовано третій за

пояснювальною силою фактор. Цей фактор поєднує контроль емоційних реакцій і дій із критичним ставленням суб'єкта до себе, до власних результатів. Тобто ті досліджувані, котрі використовують раціональний підхід до процесу розв'язання проблеми, регулюють рівень свого збудження й контролюють свої імпульсивні потяги заради високої точності роботи, виявляють схильність і до більш критичного ставлення до себе, а, отже, використовують стратегію контрфакта вгору (Subbotin 2002). Остання стратегія припускає погіршення актуального емоційного стану суб'єкта, оскільки він визнає свої помилки та недоліки в роботі, що, однак, сприяє формуванню установки на подальші зміни в поведженні, до внесення корективів у плани на майбутнє.

Таблиця 3

Склад фактора «Регуляція власної активності»

№	Основні складники фактора	Полюс ознаки, що увійшов до складу фактора	Факторне навантаження
1	Контроль емоцій	Регулюю збудження (не стримую емоцій)	0,82
		Раціональний (емоційний)	0,79
		Стриманий (імпульсивний)	0,77
		Працюю з установкою на точність (працюю з установкою на швидкість)	0,51
2	Критичне ставлення до себе	Критикую себе (надаю собі підтримку)	0,56

Досліджувані, котрі отримують низькі значення за цим фактором, мало уваги приділяють контролю власних емоцій, вони схильні підбадьорювати себе у разі невдачі, тобто використовують стратегію контрфакта вниз для оптимізації свого стану. Короткотривале покращення стану блокує активну роботу з формування більш ефективних сценаріїв поведження, стримує пошук більш ефективних стратегій і тактик розв'язання проблеми, гальмує аналіз та усвідомлення результатів отриманого негативного досвіду.

У табл. 4 наведено ознаки, що сформували змістовне ядро наступного фактора. Він отримав назву «Моніторинг діяльності», оскільки поєднав оцінки досліджуваних рівня своєї напруги під час розв'язування проблемних питань різного рівня складності, а також ті ознаки, що свідчать про сформованість установки до оцінювання власних дій, думок і почуттів під час аналізу проблеми та результатів внутрішньої роботи. Високі значення за даним фактором свідчать про відчуття напруженості й схвилюваності під час обмірковувань, про готовність суб'єктів додатково стимулювати себе для підвищення рівня власної активності. Отримані результати внутрішньої роботи порівнюються як із власними попередніми результатами, так і зі сформованими очікуваннями, що засвідчує про активне застосування

метакогнітивних процесів антиципації, моніторингу та оцінювання. Низькі значення за фактором отримують ті особи, котрі не стимулюють себе до активної і напруженої внутрішньої роботи під час розв'язування проблем, не виявляють схильності оцінювати власні спроби та отримані результати, застосовувати акти активного самоспостереження й відстеження власних дій у процесі розв'язання завдань із метою поточного оцінювання ефективності засобів, що використовуються, їх корекції відповідно до зміни умов.

Таблиця 4

Склад фактора «Моніторинг діяльності»

№	Основні складники фактора	Полус ознаки, що увійшов до складу фактора	Факторне навантаження
1	Відчуття напруги	Напружений (розслаблений)	0,64
		Схвильований (спокійний)	0,58
		Стимулюю себе (не примушую себе)	0,56
2	Оцінка себе та власних результатів	Порівнюю результат та очікування (не порівнюю)	0,73
		Оцінюючий себе (неоцінюючий)	0,64
		Порівнюю з минулими результатами (не співвідношу з минулим)	0,62

В таблиці 5 систематизовані ознаки оцінки власної внутрішньої активності, що сформували фактор «Регламентованість дій».

Таблиця 5

Склад фактора «Регламентованість дій»

№	Основні складові фактора	Полус ознаки, що увійшов до складу фактора	Факторне навантаження
1	Дотримання визначеного плану	Стереотипно мислячий (творчий)	0,7
		Плануючий власні дії (діючий інтуїтивно)	0,65
		Дотримуюсь одного засобу (легко змінюю підходи)	0,52
2	Неготовність до змін	Некритичний до себе (критичний у ставленні до себе)	0,48
		Закритий до нового (відкритий новій інформації)	0,46

П'ятий фактор поєднав у своєму складі два аспекти оцінювання внутрішньої рефлексивної активності: дотримання суб'єктом певного плану, алгоритму дій і сформована готовність до опробування нових засобів та прийомів. Високі значення за цим фактором отримують ті досліджувані, які

формують попередній план аналізу проблеми, якого намагаються дотримуватися, обирають певний засіб розв'язання проблемного питання й використовують його навіть тоді, коли активність не призводить до позитивних результатів. Тобто подібні досліджувані проявляють певну ригідність у поведженні, мало орієнтуються на зміну умов та на власні оцінки. Таким особам не вистачає критичного погляду на себе як на людину, яка використовує неефективні прийоми, припускається помилок. Низькі значення за цим фактором отримують ті досліджувані, які більш відкриті новій інформації про себе, припускають можливість помилок зі свого боку, готові відійти від плану дій, якщо помічають, що обраний засіб поведження не призводить до очікуваного результату. Вони готові до мисленнєвого експериментування з прийомами й засобами, до кардинальних змін підходів у розв'язуванні проблем.

Шостий за пояснювальною силою фактор «Активне використання знань та досвіду» поєднав чотири ознаки, що відображають орієнтацію суб'єкта на використання раніше набутих знань і вмінь, сформованих стандартів оцінки власної роботи («використовую власний досвід» (0,6), «відчуваю, що знаю» (0,52), «використовую стандарти» (0,51), «пригадую отримані раніше знання» (0,41)). Отже, досліджувані з високими значеннями за цим фактором більш активно використовують свій раніше отриманий досвід (знання, уміння, сформовані стандарти та критерії оцінювання), ніж ті, що демонструють низькі результати за цим показником. Останні більш орієнтуються на новизну поточної інформації, на актуальну ситуацію, не витрачають зусиль на визначення типу завдання, оскільки стратегії та прийоми, які вони використовують, не поєднані у їхній свідомості з певним типом задач.

Зміст останнього (сьомого) фактора пов'язаний з ознаками, що відображають формування позитивного настрою суб'єкта на розв'язання проблеми («Позитивне налаштування на пошук рішення»). До складу фактора увійшли такі полюси ознак: «концентрую увагу на позитивних моментах» (0,73), «відчуваю задоволення» (0,4), «налаштований на успіх» (0,4). Досліджувані з високими значеннями за цим фактором більш налаштовані на успішне розв'язування проблеми, а досліджувані з низькими значеннями більш очікують невдачі, відчуваючи незадоволеність від процесу пошуку варіантів вирішення проблеми.

Висновки

Таким чином, нами були визначені ті узагальнюючі категорії-фактори, які використовують студенти для оцінки та опису самої рефлексивної активності та отриманих в ході її застосування результатів. Наявність семи значущих факторів говорить про достатньо розвинену систему оцінок даної змістовної області свідомості, про сформованість категоріальної структури, функціонування якої забезпечує не лише можливість своєчасно визначити ті аспекти пошуку рішення, які призводять до помилкових дій або пробуксовування спроб, а й здійснювати суб'єктом поточний моніторинг

власної рефлексивної активності. Ефективний процес інтроспективного відстеження когнітивних та регулятивних дій, що задіяні в процесі пошуку рішення проблеми, надає можливість утримувати різноманітні форми своєї активності в фокусі уваги до знаходження необхідного рішення, регулярно проводити оцінювання проміжних та остаточних результатів за критеріями ефективності та вводити заходи щодо їх корекції. Чим більш розширеною (когнітивно-складною) є категоріальна структура, тим більше суб'єкт має можливостей для контролю перебігу інтелектуальної діяльності, для свідомої регуляції власних зусиль, для оцінки наявних когнітивних, метакогнітивних та особистісних ресурсів, необхідних для розв'язування проблем.

Список літератури

References

1. Klymchuk, V. (2006). Faktornyi analiz: vykorystannia u psikholohichnykh doslidzhenniakh [Factor analysis: use in psychological research]. *Praktychna psikholohiya ta sotsialna robota*, 8, 43–48.
2. Petrenko, V. (1988). Psihosemantika Soznaniya [Psychosemantics of Consciousness]. Moscow: Moscow University.
3. Savchenko, O. (2012). Psikholohichniy Analiz Sytuatsiyi [The Psychological Analysis of the Situation]. Kherson: Vyshemyrskyi.
4. Subbotin, V. (2002). Otsenochnyie suzhdeniya. In: Kognitivnaya psihologiya, (pp. 315–332). V. Druzhinin (ed.). Moscow: PER SE.